

Близьким до масонського руху можна вважати й т.зв. гурток майора В.В. Пассека. Відомо, що цей офіцер, захоплений ідеями французької революції, був шанувальником О.М. Радищева, мав у себе та поширював його твір “Путешествие из Петербурга в Москву”, заборонений урядом Катерини II. Пассек у радищевському стилі писав і власні оди “Вольность” та “Екатерина”. У них він оспівував волю та пророчив смерть царям. В. Пассек користувався популярністю в місцевому товаристві і, буваючи в гостях у представників кременчуцької еліти, доволі відверто гудив існуючі в державі негаразди, хвалив ідеї французьких просвітників, закликав наслідувати революціонерів Франції.

Якось Пассек наважився висловити свої думки стосовно французької революції в будинку градоначальника Кременчука. Про це довідався катеринославський губернатор. Пассеку необхідно було негайно залишити місто. Разом зі своїм товаришем, французом Дюрузо, він вирішив виїхати за кордон. Швидко зібралися і непомітно залишили Кременчук. Однак у Яссах місцева поліція заарештувала втікачів.

Вплив революційної Франції позначився і на діяльності Петра Васильовича Капніста, який після довгих мандрів Європою повернувся на батьківщину переконаним республіканцем. У своєму маєтку в с. Турбайцях (Хорольського повіту) він завів “республіку”.

Таким чином, Кременчуччина з її свіжонобілітованим козацьким і офіцерським шляхетством прилучилася до теренів, де визрівав рух дворян-революціонерів, що згодом дасть Російській імперії плеяду декабристів.

Джерела та література

1. Николайчик Ф.Д. Город Кременчук. Исторический очерк. – СПб., 1891.
2. Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А. Нарис історії Кременчука. – Кременчук, 1995.
3. Євселевський Л.І. Кременчуччина з давніх часів до XIX ст. – Кременчук, 1995.
4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – Полтава, 1992.
5. Зуєв В.Ф. Полтавщина в “Путешественных записках” 1781 року / Упоряд. та наук. ред. Супруненко О.Б. – Полтава, 1999.
6. Сурєва Н.В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII.
7. Биховський І. Кременчуцькі корабелі // Дніпро. – 1971. – № 1.
8. Єфремов С. Масонство на Україні // Хроніка-2000. – Вип. 23-24.
9. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого; Нью-Йорк, 2000.

Summary

The author describes several episodes from the history of Kremenchuk in the 18th century. The special attention is given to the issue of replanning the city at the end of the 18th century. The history of local nobles and merchants is shown in details.

В.О. Левицький

ЦЕРКОВНІ МАЄТКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН КРАЮ

Тривале збереження в структурі землеволодіння Правобережної України другої половини XVIII ст. церковних маєтків було однією з характерних рис її аграрного ладу. Врахування господарської діяльності церкви дає можливість вичерпно охарактеризувати соціально-економічний розвиток суспільства, передусім форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу. Це цілком стосується й економічної історії Правобережної України, де церковні маєтки хоча і поступалися за своїми розмірами поміщицьким, проте відігравали важливу роль в аграрному, промисловому й торгово-лихварському розвитку регіону.

Перші праці світських і церковних авторів другої половини XIX ст. якщо і торкалися питання розвитку церковних маєтків, то обмежувалися лише кількісними параметрами, не висвітлюючи економічного змісту. Значну увагу на проблеми господарського розвитку церкви на Правобережній Україні звернули наприкінці XIX – на початку XX ст. члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і Волинського церковно-археологічного товариства. Спорадичний матеріал із соціально-економічної історії церкви можна віднайти у ряді праць радянського періоду. Зокрема, В.А. Смолій побіжно показав деякі аспекти економічної діяльності церкви на Правобережжі у другій половині XVIII ст. [9]. В.Й. Борисенко вперше розглянув формування феодального землеволодіння як результат спільного розвитку світської та духовної феодальної власності [1].

Значним кроком у вивченні історії соціально-економічного розвитку церкви на Правобережній Україні стали праці О.П. Крижанівського [5] та А.Л. Зінченка [2]. Автори висвітлюють характер і масштаби господарської діяльності церкви у XVIII – першій половині XIX ст. Вони охоплюють поглядом велике латифундійне землеволодіння єпископів і монастирів, дрібніші маєтки інших церковних власників, розкривають основні риси економічного ладу цих маєтків, досліджують місце церковної економіки в соціально-економічному розвитку Правобережної України. Загалом проблема економічного становища церкви на Правобережній Україні, методи господарювання в церковних маєтках вивчені недостатньо. Тому подальші дослідження в цьому напрямку дадуть можливість рельєфно уявити роль церкви в економічному житті Правобережної України другої половини XVIII ст.

Збереження в структурі землеволодіння Речі Посполитої церковних маєтків було обумовлено консервативною рисою її соціально-економічного й політичного ладу. Основні особливості економічного розвитку Польщі у XVIII ст. визначалися пануванням панщинного господарства, пов'язаного з домінуванням шляхти і магнатів, слабким станом міщан. Протягом усього XVIII ст. до монастирів, костелів та інших церковних установ продовжували переходити населені маєтки, як за правом купівлі і дарування, так і за закладним правом. Конституція 1768 р. нові фундації дозволяла лише за постановою сейму. Передавання земельних угідь на користь церкви, які не мали такого затвердження, вважалися недійсними [2.-С.21].

Щодо уніатської церкви, то її земельні володіння у другій половині XVIII ст. також збільшувалися, вона одержує від поміщиків земельні наділи або дозволи користуватися ними. Збільшувалися її землеволодіння і за рахунок вдалих лихварських операцій. Уніатський митрополит став найбільшим земельним власником серед духовних феодалів Правобережжя. Його маєтки були розкидані по Центральній Київщині, на Поліссі та в Білорусії. Лише на Волині та Київському Поліссі йому належали 1740 дворів. Згідно з класифікацією, яку запропонував П.Г. Козловський [4.-С.79-80], земельні володіння митрополита можна вважати латифундійними (понад 1000 дворів).

Слід зауважити, що в Речі Посполитій католицькі духовні ієрархи, як і світські магнати, досить часто реально володіли лише частиною своїх маєтків, решту ж гуртом чи вроздріб роздавали своїм родичам. Це відбувалося у формі оренди на пільгових умовах, довгострокової оренди (так званому “емфітевтичному праві”), з метою вербування клієнтури чи видачі на позиттєве користування (на “граціозному праві”). Так Київський римо-католицький єпископ Гаспар Казимир Колумна в 1785 р. віддав у 50-річну оренду шляхтичу Чеховському “в подяку за його вірні послуги” 90 моргів землі у Фастівському маєтку. За користування цією землею Чеховський платив фастівській економії 270 злотих чиншу щороку [11.-Арк.121].

Однією з найважливіших основ посилення економічних позицій церкви на Правобережжі було місцеве церковно-монастирське землеволодіння. Розміри церковних земель досягали в середньому 15 десятин орної землі та 7-8 десятин сінокошу, а в Успенській церкві в с. Солобківцях Ушицького повіту наділи орної землі – 32,6 десятин і 25,5 десятин сінокошу [3.-С.117].

Зосередження в розпорядженні Правобережної церкви великих земельних володінь і значної кількості залежних селян у другій половині XVIII ст. дозволило їй проводити самостійну економічну діяльність. Насамперед це стосувалося митрополичих і єпископських маєтків, а також ряду монастирів, у руках яких зосереджувалась переважна частина церковної власності. Організаційні засади і форми господарської діяльності церковних установ, як правило, зумовлювалися обсягом земельних ресурсів, кількістю залежних селян, які населяли маєтності, історико-географічними й економічними особливостями розвитку районів їхньої локалізації, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту.

Серед великих церковних господарств Правобережної України, орієнтація на товарне виробництво найбільше спостерігалася на Волині, що цілком узгоджувалося із загальною тенденцією розвитку економіки цього регіону й пояснювалося як порівняно високим рівнем землеробської культури, так і близькістю торгових шляхів.

Участь церковних господарств у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит. Тому в XVIII ст. духовництво організовувало фільварки, призначені саме для реалізації цієї потреби. Фільварок являв собою поєднання села і власного церковного господарства з полями й угіддями, що до нього належали, функціонування якого підтримувалося за рахунок праці залежних селян. Невеликі фільварки часом організовувалися посесорами на орендованій у священників землі, що при даровій робочій силі та використанні місцевих будівельних матеріалів відповідало їхнім можливостям і обіцяло економічний зиск. Так невеликий фільварок обходився на Правобережжі в 2 тисячі злотих, бо кошти витрачалися лише на оплату праці майстрів-будівельників та на деякі дефіцитні будівельні матеріали [10.-С.142].

Значний вплив на систему церковного господарювання накладала роздробленість і віддаленість маєтностей. При нормальному розвитку господарства процес обростання новими землями йде плановірно, підбираються саме ті землі, які відповідають загальному напрямку господарювання і знаходяться на невеликій відстані від основного господарства. Тоді як у розвитку церковних маєтків дотримуватися такої плановірності було складно, оскільки землі церковним установам надавалися в різних околицях, у різних географічних умовах, часом дуже різних між собою.

Як правило, церкви і монастирі намагалися створити компактні земельно-господарські комплекси шляхом обміну віддалених маєтностей на землі, що знаходилися поблизу основних господарств. Особливо широко це практикувалося на Київщині. Меншою мірою така специфіка позначалася на церковних господарствах Волині, де від початку сформувалися відносно цілісні земельні масиви. Однак і тут були відомі випадки обміну маєтків. Аналогічними міркуваннями керувався жидичинський архімандрит, обмінюючи в 1774 р. маєток Палезя на село і двір Омеляник, які межували з маєтками архімандрії Жидичином і Боголюбівим [13.-Арк.1, 1зв.].

Агротехніка в церковних господарствах була відсталою, що негативно відбивалося на врожайності основних сільськогосподарських культур, яка протягом усього XVIII ст. залишалася низькою. У маєтках здебільшого застосовувалася примітивна трипільна система землеробства. Низький рівень агротехніки, придатної лише для екстенсивного ведення землеробства, обумовлювався насамперед рутинністю сільськогосподарського реманенту. У землеробських повітах Правобережної України орали важким, так званим "українським" плугом, який потребував шестиволового запрягу і сплужував ґрунт неякісно, а на Поліссі взагалі використовували примітивну соху. Місцева металургійна промисловість була не в змозі постачати потрібну кількість дешевого залізного реманенту, тому землю боронували здебільшого легкою дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя і тому потребувала після себе коткування. У церковних господарствах буквально кожен залізний зубець для борони був на обліку: у реєстрі церковного майна неодмінно вказувалася кількість не лише борін, а й залізних зубців до них. Так в описі митрополитового Синовського маєтку за 1759 р. згадуються 3 борони з 20 залізними зубцями кожна та чотири нові борони без зубців [5.-С.42-43].

У цілому розвиток сільського господарства на церковних землях мав екстенсивний характер. Господарство розвивалося не завдяки покращенню обробітку землі та запровадженню передових агротехнічних методів, а, головним чином, за рахунок розширення посівних площ, освоєнню нових земель і скорочення селянських наділів.

У другій половині XVIII ст. в церковних господарствах на Правобережній Україні в першу чергу розвивалося землеробство. Основною сільськогосподарською культурою було озиме жито, яке зберігало ключове значення на всій території Правобережжя. Посіви жита займали майже все озиме поле і складали близько 50% площі всіх вирощуваних культур. Такий стан був пов'язаний насамперед із тим, що жито було вигідною в господарстві культурою. Його відрізняли надійна врожайність, раціональність затрат праці на його обробіток, також жито було основною сировиною для виробництва горілки.

З ярових культур аналогічне місце займав овес, який служив кормом для коней, ще з нього отримували поживні крупки. Овес відзначався стабільною, хоча і невисокою врожайністю. Як найбільш стійку і витривалу культуру овес сіяли на гірших землях.

Важливе місце в асортименті ярових культур займав ячмінь. Ця круп'яна культура була також порівняно невибагливою. Ячмінний солод йшов на виготовлення пива. На полях господарств духовництва сіяли і пшеницю, в основному ярову. Посіви цієї трудомісткої культури, які вимагали удобрених земель, були невеликими. Також обов'язковими для парового трипілья були льон і конопля. Сіялися вони на мінімальних площах (2%). З городніх культур, як це видно на прикладі Жидичинського монастиря, вирощувалася капуста, цибуля, часник, огірки, пастернак, буряк, морква,

квасоля, аніс, а в останні десятиріччя XVIII ст. також і картопля [12.-Ф.2071.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.17-18зв., 124зв.].

Щодо врожайності основних зернових культур, то вона в різних районах помітно відрізнялася. Найвищі врожаї жита спостерігалися на Поділлі та Південній Київщині. За даними В.М. Мордвінцева, у Васильківському відомстві Києво-Печерської лаври середній врожай становив сам-4,7, а в Поліських відомствах – сам-2,8. У 1769 р. в лаврські засіки поступило 3132 четверті хліба, у 1782 р. – 9737 четвертей, тобто врожайність основних зернових культур збільшилася майже у 3 рази, що обумовлювалося запитами ринку другої половини XVIII ст., бо винокурне виробництво вимагало різкого збільшення посівів жита і ячменю [7.-С.72-73].

Господарський уклад другої половини XVIII ст. потребував великої кількості робочої худоби, тому в церковних маєтках значна увага приділялася розвитку скотарства. Основною тягловою силою були воли, які в умовах тодішнього бездоріжжя найкраще справлялися з перевезеннями вантажів, були витривалішими за коней і потребували меншого догляду. У церковних господарствах тримали чимало корів, кіз, свиней, овець, домашньої птиці. Проте тваринництво служило в основному для задоволення власних потреб, тобто мало натуральний характер.

Великого значення набувають у господарствах церковних маєтків промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Майже обов'язковим атрибутом стають млини та броварні. Вітряки цього часу ще не були широко розповсюдженими, і, як правило, у документах згадуються водяні млини. Подекуди церковним установам належала певна кількість монастирських кругів у приватних млинах. Зрештою, критерієм ефективності млинів слугувала саме кількість млинарних кругів, відповідно до якої сплачувався податок. У млинах не лише мололи збіжжя, а й товкли пшоно, валяли сукно. Вони були малопотужні, тому будувати їх доводилося багато. У 70-х рр. XVIII ст. у поліських маєтках уніатського митрополита їх нараховувалося 42, а у Барахтиському ключі – 14. Медведівський монастир тоді ж мав на двох своїх ставках і річках Медведівці, Новоселиці, Тясмині та Яничі 6 млинів [5.-С.50-51].

Духівництво часто здавало свої млини в оренду, укладаючи при цьому спеціальні угоди про умови експлуатації млина і поділ прибутків. У Біскупичському маєтку, наприклад, орендарі-мірошники виконували також для економії теслярської роботи, а ті з них, хто тримав земельний наділ, відбували ще й панщину і давали натуральну ренту. У володіннях митрополита мірошники платили економії по 16 злотих “поколовщини” з кожного каменю, ті ж, хто мав земельний наділ, – 4 злоті 4 гроші чиншу з півволоки, 30 грошей “очкового” з кожного вулика своєї пасіки [5.-С.51]. Медведівські монахи залишали мірошникам за помел дві третини плати, а собі брали одну третину [6.-С.17].

Великі прибутки приносило цього часу гуральництво. Воно базувалося на місцевій дешевій сировині, попит на напої залишався постійно стабільним, ціни на них не падали, до того ж відходи гуральництва (брага) використовувалися для відгодівлі худоби. Дохід духівництво отримувало і з пропінатійної монополії, яку в 1766–1768 рр. ввів польський сейм. У контрактних договорах про орендування монахами корчми вказувалося, що монастирські селяни, під страхом покарань, змушені будуть купувати напої лише в даній корчмі [2.-С.91].

У другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні в церковних володіннях набуває поширення досить розвинене на той час залізобудівне виробництво. Рудні відзначалися високою рентабельністю, про що свідчить порівняння цін на сировину і кінцеву продукцію. Зокрема віз руди коштував у 1768 р. 1,5 злотих, і таку ж ціну мала сокира, серп оцінювався в 0,5 злотих [12.-Ф.2071.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.10-13]. Спираючись на право власності вотчинника на земні надра, церковні установи, як правило, брали від рудників орендну плату не лише грошима, а й залізними виробами. Так уніатська митрополія вимагала від рудників Облітківської, Білковської та Заревської рудень сумарну орендну плату в розмірі 5,5 тисяч злотих і 40 візків заліза та виробів з нього. Монахи Тригірського монастиря брали залізом навіть лихварський процент [5.-С.52].

Розвивалося в церковних господарствах і виробництво поташу, який використовувався для виробництва селітри і пороху. Поташні були дрібними промисловими закладами, що повністю базувалися на ручній техніці.

Цегельні заводи цього часу перебували у володіннях католицької та уніатської церков. Але цей промисел не набув широкого поширення, оскільки основним місцевим будівельним матеріалом було дерево [8.-С.180].

Отже, протягом другої половини XVIII ст. відбувалося зростання церковного землеволодіння, яке формувалося за рахунок дарувань короля, магнатів і шляхти, розвитку в регіоні земельної іпотеки, придбання духовними установами землі. На особливості економічного функціонування церковних господарств впливали регіональна специфіка і загальні соціально-економічні тенденції розвитку суспільства. Найважливішу роль у церковному господарстві, як і в економіці України в

цілому, відіграло сільськогосподарське виробництво, яке розвивалося екстенсивним шляхом, було малоприбутковим, тому духовництво приділяло певну увагу в своїх маєтках різноманітним промисловим виробництвам. У господарстві Правобережної церкви переважало дрібне кустарне виробництво, яке майже не виходило за рамки середньовічного ремесла. Навіть у єпископських і монастирських містечках промислове виробництво ще не піднялося до рівня капіталістичної мануфактури і зберігало цехову форму. Усе ж окремі галузі церковної промисловості, особливо рудницька справа, сприяли загальному економічному пожвавленню на Правобережній Україні, розвитку там ринку вільнонайманої праці. Як показують матеріали дослідження, церковні маєтки намагалися вести своє господарство раціонально, прагнули в умовах товарно-грошових відносин використовувати нові форми організації праці. На показники ефективності господарювання впливали як традиційні характерні риси феодальної епохи і зокрема натурального господарства, так і нові риси, пов'язані з впливом на землеробство законів товарного виробництва.

Джерела та література

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.
2. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994.
3. Исторические сведения о приходах и церквях. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. 2.
4. Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX вв. – Минск, 1982.
5. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1991.
6. Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 1.
7. Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дисс... докт. истор. наук. – К., 1999.
8. Петров Н.И. Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении с 1772 по 1811 гг. // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – № 10.
9. Смолій В.А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
10. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968.
11. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі – ЦДІА). – Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 38.
12. ЦДІА. – Ф. 2071. – Оп. 1. – Спр. 15.
13. ЦДІА. – Ф. 2071. – Оп. 1. – Спр. 58.

Summary

The article is dedicated to analytical characteristics of church estates in western part of Ukraine in the second half of the 18th century in the system of economic relations of this region. It considers the conditions of the development of agriculture. The level of the development of such branches of agriculture as flour-grinding, home-brew, metal production and construction trade is analyzed.

Ю.І. Головка

КАДРОВА ПОЛІТИКА НА МИТНИХ УСТАНОВАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОМУ ДВАДЦЯТИРІЧЧІ XIX ст.

Одним із найважливіших елементів будь-якої державної служби є кадрова політика держави, тобто підготовка кадрів, забезпечення установ персоналом і визначення вимог до нього, контроль над виконанням службових обов'язків, система нагороджень і стягнень, забезпечення умов для роботи службовців. Цей аспект діяльності митної служби привертав небагато уваги дослідників і мав виключно другорядне значення: у кращому випадку дослідники використовували найвідоміші нормативні документи й обмежували вивчення кадрової політики висвітленням умов вступу до служби, основних посадових обов'язків та умов самого проходження митної служби. Висвітлення